

Málnási Ferenc

„Dilingenter frequentáltam Iskoláim egykoron”

„Secundába ponált mégis / Sok számár professorom.” – vallotta *Deák pályám* c. versében 1844 áprilisában Petőfi Sándor. S éppen 165 éve, 1844. november 13-án a magyar országgyűlés határozata nyomán (1844: 44. tc.) több mint fél százados átalakítás, „igazi páfördulás” után a közéletből kiszorult a latin nyelv, megszületett a magyar államnyelv, s a közoktatás nyelve is magyar lett.

A Magyar Nyelv Éve tiszteletére tekintünk vissza a ködbevesző múltba, a rég eltűnt gyermek- és ifjúkorba, éljük át azt a játékos, dalos, pajkos tanulói életet, amely elődeinkké volt, amely felvértezte őket ismerettel, tudással, néha jobban, néha rosszabbul, mint a mai tanulóinkat. De hát minden kornak megvan a maga fény- és árnyoldala, de „sic itur ad astra” – azaz „így jutni a csillagokig” (Aeneis IX. 641). (Forrásaink a Kolozsvári Unitárius Kollégium és a Marosvásárhelyi Református Kollégium Évkönyvei, Értesítői, és Lénárt József ny. tanár után – Emlékek a régi kollégiumi életből).

Absentia – „leckejárás” elmulasztása (absens), tanórákról való igazolatlan hiányzás.

Auditorium – hallgatóterem. Kettő volt: a nagy, amelyben a házi templomozás, évvizsgák, ünnepélyek, gyűlések folytak le. A kis-auditorium. Az első emelet alsó végén az olvasó könyvtár fölött, egy-egy felsőbb osztály tanterméül szolgált.

Bagoly – a subscribált, újdonsült deák gúnyneve volt, az öregebb deákok nevezték így az első éveseket.

Bakkfütyty – szilaj tornajáték, amelyben egy fiú, a fal vagy korlát mellé állva, megtámaszkodva, a második az első hóna alá hajolva, a harmadik s negyedik ugyanígy, a képzelt lóhátra a többi fiú messziről futva ugrással, szétvetett lábbal ráugrik, a következő ugyanígy, addig, míg valamelyik leesett, lefordult. Az utolsó tapsolására leszálltak, s az, aki leesett, átvette a tehertartást.

Ennek könnyebb variánsa a **nőstyénfütyty**, amely abból állott, hogy az első játészó lehajolt, az utána következő futamodással hátára támaszkodva, szétvetett lábbal átugorta, s pár lépésnyire ő guggolt le a harmadik játékosnak, s így folytatták, míg el nem fáradtak.

Botos – **nagybotos**, izmos fiú, aki a nagy gerundiummal vezette a fiatalokat az égésnél. **Kisbotos**: a kollégiumi szolgák felügyelője, iskolai közmunkák (seprés, takarítás, kerti munka) ellenőrzője.

Calculus – a tanulónak a tantárgyakból kapott érdemjegye. A calculusokból született meg az évvégi ordinatio, classificatio, az, hogy felsőbb osztályba léphet-e a tanuló. Régi calculusok: eminentia (1), prima cum laude (2), prima (3), secunda (4), tertia cum absentia et malitia, eminens secundi gradus, Classis primae és classis secundae.

Calefactor – tűzcsináló. Minden szobában a 3–4 szolgál-tanuló közül a legnagyobb favágó, fahordó volt, az utána következő a vízfordó, a harmadik a seprő és calefactor.

Carcer – kis sötétes szoba, a büntetett tanulók félnapi, kétnapi elzárására.

Catalogus – a tanárok névsorkönyve.

Cipó – a kollégium kenyere, a vidéki bentlakók számára jó búzalisztból, házilag készített s nyolcas táblákban kisütött 1–2 cipó. A sütő – pistator, a süttető – pistator, a kiosztó – prebitor.

Classis – osztály, amelybe a tanulókat sorolták. Régi classis nevek: cella, cellaria, conjunctica, német, grammatica, syntactica, rhetorica, poetica, logica, (filologia).

Consilium abeundi – az iskolai törvényszék (sedria) által kimondott nagyobb fokú ítélet,

Convictus – együttétkezés, közös koszt.

Cursor – a kapuban 3–4 óránként leváltott állandó kapuőr.

Cursus – minden kézikönyvet pótló, egy-egy tantárgy évi, félévi tanyagát (pensum) magában foglaló kéziratot füzet.

Cuscuria – fáskamra, a szolgák által felvágott tűzifa számára.

Csengetés – fenn a toronyban két kis harang volt, amelynek kötelei – csigákon levezetve – a felső sor folyosójának végén volt. Az V–VI. osztályos szolgál volt a csengető (milyen öröm volt a kötelekbe fogózva kiverni a *szentantalt*. Napjában reggel 5–6 órakor, fölkelésre, 7–8 órakor a tanítás megkezdésére, déli 12 órakor, délután 2 órakor és este 8–9 órakor húzták meg az egyik harangot. Mindkettőt húzták az ünnepélyek, püspök, iskolavizsgálók látogatása, temetések, kirándulások, tanév megnyitása, bezárása alkalmával, s nagy ritkán nyilvános kicsapásra ítélték kiközösítésekor.

Csillagugratás – régi, szilaj tréfa. Egy-egy álomszuszék fiú – miután a fagyús korom maszkírozásra és különféle vízkúrákra sem reagált – lábujjai közé papírszeletek meggyújtásával ébresztgettek.

Declinatio – szóragozás, ejtegetés. A régi grammatikák rendszere volt a nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus és ablativus, singularis és

pluralis számban. Hasonlóan az igeragozás, hajlítás: conjugatio, per tempus, presens, perfectum et futurum. Átvitt értelemben a **declinálás** alatt a nádpálcával gyakorolt testragozást (elagyabugyálás, náspángolás, examinálás, regulázás) értették.

Demissio – iskolai év ünnepélyes bezárása: ima, igazgatói járóbeszéd, jutalmak, dicséretok, pályadíjak kiosztása, jövőre szóló intések, utasítások, sok-sok jó tanács, búcsúzás, karban kiáltott: víg vakációt fiúk!

Diligens, diligentia – szorgalmas, leckét, előadást diligenter frequentáló deák.

Dög – a piacon, lacikonyhán árult, besózott disznó- vagy **cigánypecsenyének** régen használatos neve.

Eminens – mindenből kitűnő tanuló, eminentia, a mai kitűnőnek megfelelő calculus.

Eminentia cum laude – a legfőbb érdemfokozat.

Gerundium – nagy bunkójú, rövid nyelű farkas bot, átfúrt nyelén szíjjal, karbahúzásra, felakasztásra való. Ha elhangzott a kiáltás: **ad gerundium, ad arma!**, egy kész hadsereg omlott ki a kollégium kapuján, tűz- vagy más veszély esetén.

Gólya – az első éves deákok gúnyneve.

Gradus – osztálybeli sorrend.

Hospitálás – látogatás. Egy-egy tanító, osztályfőnök bement mások előadását meghallgatni, vagy felsőbb osztályba járó deák más tanár órájára is járt.

Incendium – ezt a szót kiáltották, amikor a városban tűz ütött ki, mire a deákok a tanórák felfüggesztésével siettek tüzet oltani.

Játékok – minden iskolának voltak speciális játékaik: **bárányosdi** (farkas és bárány), **bakkfütyty**, **bukfencezés**, (kecskebukázás), **csicsonkázás** – **sisonkázás**, **gombozás** (pityke), **gyűrűzés** (ujjnyi vastag fára, lószőr, üveggyöngy), **gurítás** (kővel, fával, labdával), **falábazás**, **havazódás**, **hóember**, **hinta**, **kalongyázás** (több fiú keresztül-kasul egymásra halmozódik), **katonásdi**, **kockázás**, **labdázás**, **lengyel László király** (Ki népei vagytok?), **tenyerezés**, **szánkázás**, **tilinkózás**, **parittyázás**, **nyilazás**, **malom**, **sárkányozás** stb.

Társasjáték: **haragszomrád**, **székrőlszékre**, **hogyan tetszik?**, **zálogosdi**, **kútba estem**, **ki húz ki?** stb.

Kígyófarok – 15–20 fiú összefogózva, az ostor csapását utánozva, gyors fordulattal az utolsó fiút elvetette, hogy az sokszor kar- vagy lábficammal szenvedett.

Korcsolyázás – a jégen való csúszkálás a csizmára felkötött kis fatalp és csákllya segítségével.

Köpenyegezés, pokrócozás – tréfából, bosszúból egy kiszemelt áldozatra köpenyt dobtak, és összevissza pufázták, búbozták, bordázták, bütyközték, dumézták, gyomrázták, kotyolták, kujakolták, öklözték, tépázták, agyabugyálták – szóval helybenhagyták.

Labda – háromféle is volt: 1. marhaszörből összeserített, préselt, ökölnyi nagyságú kézi labda. 2. marhaszörrel töltött (néha hamuval tömték meg), s bőrrel 4–8 cikkből összevarrt és zsinigre fűzött játék. 3. széllabda, felfújtt disznó- vagy marhahólyagból készült labda.

Lexicon – szótár. Nagy szerepet játszott a nyelvek – különösen a latin – tanulásánál. Régi időben a híres Pápai Páriz-féle volt a legkeresettebb.

Lumen – lumenhordás. Minden reggel 5 órakor a nagy csengettyűt meghúzták, akkor az éjfélutáni **deákvigil** egy lámpást vivő szolgavigillegel bejárta a szobákat, a mosdóasztalra kitett közös gyertyát meggyújtva felköltötte a deákokat (**surge domine!** – gyűjtsanak gyertyát az urak!). Erre a **calector** felugrott tüzet gyújtott, s fél vagy háromnegyedóra alatt felöltözve s a **publica mensa** mellé sorakozva tanulással kezdték a napot.

Lustra – számbavétel. Az esti becsengetés után a kapu lezárták, s a hetes juratus, szobáról-szobára járva, a hiányzók nevét följegyezte. A kapuzárás után beérkezőket az óra jelzésével a **deákvigil** följegyezte, s így a teljes ellenőrzés megvolt. (Természetes, hogy kedvezés, elnézés előfordult, s a kiskúria deszkakorlátain is ki- és beugrások történtek).

Majalis – a tanulók a tavasz egyik napján, tanáraik, tanítóik vezetésével, zászlókkal (1848 előtt minden osztálynak saját zászlója volt), zene és énekszóval a nagyerdőre kivonultak. (A '60-as évek dalai: Föl, föl vitézek a csatára..., Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzeted..., Kerek ez a zsemle, nem fér a zsebembe, ketté kéne vágni, úgy kell megpróbálni, éljen Garibaldi!) Mindenki vitt magával ennivalót, de a kofák is egész vásárt rögtönöztek frissen sült cigánypecsenyével, mézeskaláccsal, kakással, méhsérrel stb. A tanárok is levetkőzték a **vaskalapot**, s a pajkos deákok között öreg **vagabundusok** lettek, kik a végén együtt énekelték: Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus, post jucundam juventutem, post molestam senectutem, nos habebit humus!

Marci – a deákok nevezték így az általuk sokat rágott szárazkenyeret, a **brúgót**.

Matura, maturans, rigorosum maturitatis – a másodéves filozófus, a VIII. gimnáziumot, a mai XII. osztályt végzők érettségi vizsgája, érettségiző.

Mores – régi szokás, erkölcs. A nagyobb deákok szóltak a kisebbekhez: Majd megtanítlak móresre! Az ősök szokásaira a „**more patrio**” szóval hivatkoztak.

Nebuló – a kisebb, helytelenkedő, rosszkodó gyerek neve, a nagyobbaké: **lurkó, hoplás, korifeus**.

Novitius – elsőéves deák, **bagoly, gólya**.

Ostábla – a sakkasztalhoz hasonlóan kétszínűre kockázott, kis fakéregből, vastag papírból készült négyszögletű tábla, amelyre 8-8 világos és sötét színű, kör alakú, vagy négyszögletű lapocskát tettek az ellenfél színére.

Panis, pánizálás – az otthonról hozott, küldött kenyér, ennek a kenyérnek, **brúgónak** minden hozzávaló nélküli falatozása.

Pedellus – deák, aki a tanár tantermére, gyűjteményeire, szertárára ügyel, kollaboránsa, asszisztense. Ma fizetéses intézeti szolgál.

Pickafa – a két végén meghegyezett, ujjnyi vastag, 10–14 cm hosszú fa, amelynek egyik végét egy pálcikával megütik, az felugrik.

Plága – kisebb testi büntetés, vesszővel, vonalzóval (**linea**) tenyérbe ütés. Ennek egyik variánsa, a **körömméreg**, amikor az öt ujj begyeinek összenyomott hegyére mértek ütést.

Praeceptor – ~ **publicus** – köztanító (**juratus**), aki az osztályban tanított.

~ **privatus** – aki a tanár által kiválasztott tanulókat kamarájában a feladott leckékre, feladatokra (**pensum**) előkészítette, velük az emlékezendőket repetáltatta (**correpetitor**). Öregjeink biztatása: **repetitio est mater studiorum!**

Praelectio – előadás, **cursus olvasás**, magyarázás, tanítás. Az öregebb tanárok 2–3 napig **praelegáltak**, azután jött a kikérdezés: **revocatio, recapitulatio, examinatio, itineratio, colloquium**.

Praemium – a jó tanuláért, a zene, a rajz vagy más tantárgyakban való kitűnőségért járó jutalom.

Principista – olyan deák neve, aki kitűnő bizonyítvánnyal ment teológiára, s a fejedelmi alapítvány részese lehetett: **Stipendium, beneficium principis**.

Publica mensa – 2–3 méter hosszú, feketére festett, 4–6 lábú tanuló-, ebédlő-, dolgozóasztal. Akiknek székük volt, azok ülve, a többiek állva vagy egy magasabb ládára kuporodva tanulgattak mellette. Ez volt éjjel a szobabeli legnagyobb szolgának az ágya, a többiek ládára tették a szalmazsákjukat. **Ad publicum** – akkor kiáltották, amikor a városról küldött ajándékétekből (**gomer**) a sorosok jóllaktak, s még másokat is részesítettek.

Purum – a vizsgákra benyújtott, közszemlére kitett próbaíratások.
Impurum – ez dolgozatnak, feladványnak elsődleges fogalmazványa, amelyről a tiszta példány készült.

Purgálás – minden szombat délután a szolgák felügyelője összehívta a kis csengettyűvel a seregét, akik seprűvel, lapáttal **kuriaseprést**, takarítást végeztek. A felhívás: **Ad purgationem!**

Puska – minden tiltott, de titokban használt kiségitő eszköz neve, amelyekkel a kikérdezésnél, feladványok megfejtésénél a kérdező tanárt kijátszani, becsapni igyekeztek. A latin, görög nyelvnél és a zsidó olvasmány sorai közé magyarul beírták a szöveg fordítását.

Rector – a reformáció óta az egyházaink melletti népiskolák vezetői, papok, kántorok, tanítók, falusiasan: *recturam, mesturam*.

Repetitio – a tanultak ismétlése, begyakorlása. **Correpetitor**, aki segített a tanulónak a feladvány megtanulásában.

Restelgő – sorvezető, írás alá használt vonalzott papír, amelyet **szamárvezetőnek** is gúnyoltak.

Resolutio – szöszedet. A latin, a görög, a német szövegek lefordítására, magyarul előadására (**interpretatio**) feladott szövegben előforduló szavak gyűjteménye, szótár, **dictionarium**.

Schola – a tudományok iskolája, megkülönböztetésül a falusi népiskoláktól. Nagyenyeden, Kolozsváron, Marosvásárhelyt, Udvarhelyt, Kézdivásárhelyen, Fogarason, Déván voltak ilyen kollégiumok, élükön külföldi akadémiákon képzett tudós mesterek állottak, akik maguk nevelték ki a **collaborátorokat, praeseseket**.

Secunda – valamely tantárgyból kapott rossz osztályzat, elégtelen, bunda, **calculus**.

Sedria – iskolai törvényszék, amely fegyelmi esetekben ítélezett.

Senior – a kollégium gazdája, az osztálytanítók, jurátusok **doyenje**, a rend, a tisztaság, a fűtés, a világítás, a **convictus** óra, a javítások ellenőre, a **rector-professor** utasításai szerint a későbbi **inspector** teendőinek ellátója.

Signum – az osztálytanító által adott jegy, érem, gomb alakú jel, amely arra szolgált, hogy a másnapra feladott latin szavak, mondatok, versek egymástól való felkérdezésében, aki a másikat megfogta, annak adta át, ez ismét másra nyomta rá, mindaddig, míg a leckeórára be kellett menni. Akkor, akin rajta maradt, büntetést kapott.

Sigillum – címeres pecsét. Pl. *Sigillum coetus N. Enied anno 1622*.

Stipendium – alapítványi segély, amelyet fejedelmeink, patrónusok, városok az egyetemek, akadémiák és kollégiumok deákjainak megsegítésére

tettek, hazánkban és külföldön. Principis beneficium, Telekianum, Bánfianum, Mikó, Kemény, Kun stb. Alapítvány.

Súgó – kikérdezések alkalmával a feleletben megrekedt tanulókat súgással segítő diák. Azokban az időkben, amikor gyengén világított tantermekben 60–80 tanulót kellett kikérdezni, s ha a tanárok még idősebbek is voltak, szinte minden osztályban voltak hivatásos kisúgói, akik padról-padra bujkálva segítettek, dohány, szivar, perec, kifli, cukor volt a **honorárium**.

Stylus – a régi rómaiak – míg az egyiptomiaktól el nem tanulták az írófesték (**tus**) használatát – viasztáblácskára karcolták bele gondolataikat, kihegyezett nád- vagy fapálcikával, ez volt a stylus.

Spitzli – régi nevén: **delator**, megalázó, megbélyegző gúnynev. A szabadságharc utáni időkben keletkezett, amikor a zsarnoki uralom besúgói sok jó hazafit, bujdosót juttattak rendőrkézre. A tanulók között azokat illették e névvel, akik a deákok titkait, csínjait, terveit, szövetkezéseit elárulták, besúgták. Jaj volt annak, akire ez rásült, annak kijárt a gúnynev.

Tabella – minden osztály végén készített lajstrom, amelybe az osztályfőnök az osztály tanulóitól bekért kalkulust a nevek után beírták, s ennek alapján készült a **classificatio**.

Tanrend – a kollégium tanítási rendje. 1769-ben a Marosvásárhelyt a **litteraria comissio** dolgozott ki. 1665-ben ilyen osztályok léteztek: 1. Rudimenta, 2. Etymologia, 3. Syntactica, 4. Rhetorica, 5. Poetica, 6. Logica, és végül theologia volt 1700-ig a **schema, normativum**. 1770. évi tanrend: 1. Elementaria, syllabansok, olvasni, írni tanulók osztálya, 2. a) declinisták, b) comparatisták, a komekenekről tanulók, 3. Secunda classis conjugistarum, – a verbumokról, 4. Tertia classis grammatistarum, 5. Quarta classis syntaxistarum, 6. Quinta classis poetica, 8. Octava classis graeca (philologica classis), 9. Octava classis logica.

Theca, thecarius – közkönyvtár, könyvtárnok/könyvtáros. Kezdetben csak a tudós magistereknek volt 20–60 darab közt váltakozó könyvtára, melyet vaspántos ládában őriztek. Ezeket hagyta a scholának. A **peregrinus, suplicans** diákoknak meg volt hagyva, hogy a **coetus** számára könyveket kérjenek, gyűjtsenek.

Testimonium – bizonyítvány. Volt időközi: temestrale, annuale, vagy valamely tanítási ciklus elvégzéséről szóló: subscriptionis, maturitatis.

Tóga – bokáig érő, sűrű gombos studiosus kabát, deákegyenruha, melyet 1557-től a XVIII. sz. végéig viseltek e néven. 1797-től az egyenruhát **reverendának** nevezték, aztán 1834-ben a **hosszú magyar dolmány**, a **magyarka** lett a törvényes deákegyenruha.

Törvények, leges scholae – A legrégebb iskolai törvények a fehérvári iskolában születtek s némi módosítással a többiekben is alkalmazták. E rendszabályokat Bethlen Gábor erdélyi fejedelem készítette el Dajka János, Dézsi István, Milotai Nyilas István és Alatus János után, majd Alstedius, Bisterfeld és Piscator, Németországból érkezett tanárok 1630-ban dolgoztak át, kik mellett elsőrangú tudósunk, Apáczai Csere János volt a classis rector. Amikor II. Rákóczi György Basirius Izsákot nevezte ki, Kolozsvárra távozott, s 1566-ban az óvári scholát kollégiumi rangra emelte, s e törvényeket is magával hozta.

Az első kollégiumi értesítőt (**Schema**), amelyben a törvények kivonata, a tanrend és a tanmenet szerepel, Basirius Izsák 1657-ben készítette, ennek eddig ismert egyetlen példányát az oxfordi Bibliotheca Bodleiana Könyvtár őrzi. Ennek egy címlapját Koncz József, vásárhelyi tanár fedezte föl egy régi könyv táblaragasztéka közt: „Schema primum generale sive forma studiorum Albensium pro hoc anno Domini 1657 Albae Juliae, Exrudebat Martinus Major Coroniensis Celssimi Transylvaniae Principis ac scholae typographus”.

Hogy a Bethlen Gábor által felvirágoztatott s akadémiai rangra emelt fehérvári kollégiumnak, amely a város 1658. évi feldúlása után költözött Enyedre, már régebb is voltak iskolai törvényei, mert „ezen törvénycikket a heidelbergi academia és iskola és ezen mi fehérvári iskolánk (ex lege VI. antiqua huus universitatis scholasticae Albensis desumpta) anyakönyvéből szerkesztettük” – írják a német tanárok.

Vacatio, feriae musarum – szünidő, a **diligentia** után következő pihenés ideje. Ezt különösen a vidékiek, távol lakók, de minden tanuló örömmel várta. Régebben két hétnél rövidebb szünet nem volt, s ez négyszer kijárt: *szüretre, karácsonyra, húsvétra és pünkösdre*. Ezenkívül – a *feriae caniculares*ről nem is szólva – a félévi vizsgák után is jutott, aszerint, hogy korábban vagy később vizsgázott, 5–10 nap. Az utolsó héten megjelent napról napra a felírás: o, io, tio, atio, catio, acatio, vacatio.

Várdázás – egy szobába több diák begyűlt, ott pipáztak, beszélgettek, lustálkodtak, heverésztek, zavarták az ott lakók tanulását. A felügyelők rendszerint szétugrasztották a társaságot.

Város diákjai – szegény, jó tanuló fiatalok, akiket a város jómódú polgárai közös eltartásra vállaltak. Ezek a diákok a templomban **discantisták** a hívek begyűlés alatt az úrasztalánál énekeltek, később a kántor mellé a karba álltak – és temetésen – cantus-énekükkel tettek szolgálatot.

Vigil – őriző, ügyelő. Esti 6 órától éjfélig, éjféltől reggeli kapunyitáshoz, lumenhordozásig, a kapu közt egy deák és egy szolga **vigilált**. Ha valami rendellenességet vett észre, jelentette a **deákvigilnek, kontrának, seniornak**. Ők voltak a tisztaság őrzői, a reggeli sepréssel a fenntartói, a városban fellobbanó tüzesetek észrevevői és incendium kiáltással a bennlakó sereg fellármázói.